

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім.І.КРИП'ЯКЕВИЧА**

Спеціалізована вчена рада К 068.26.14

На правах рукопису

Х О Б З Е Й

Наталія Василівна

**МІФОЛОГІЧНА ЛЕКСИКА
УКРАЇНСЬКИХ ГОВОРІВ КАРПАТСЬКОГО АРЕАЛУ**

Спеціальність 10.02.01. – Українська мова

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

ЛЬВІВ – 1995

00425876 (W)

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі української мови Інституту
українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України

Науковий керівник — доктор філологічних наук,
професор Я.В.ЗАКРЕВСЬКА

Офіційні опоненти — доктор філологічних наук,
професор П.Ю.ГРИЦЕНКО
кандидат філологічних наук,
доцент О.-В.Т.ЗАХАРКІВ

Провідна організація — Прикарпатський державний
університет ім. В.Стефаніка

Захист відбудеться "___" _____ 1995 р. о ___ год. на
засіданні Спеціалізованої ради К.068.26.14 у Львівському державному
університеті ім. І.Франка (290602 м.Львів, вул. Університетська, 1)

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Львівського дер-
жавного університету ім. І.Франка (290005 м.Львів, вул. Драгоманова, 17)

Автореферат розіслано "___" _____ 1995 р.

Учений секретар
Спеціалізованої вченої ради *З.М.Терлак* З.М.ТЕРЛАК
канд. філол. наук

Дорогому п. Євгену
із вдячністю за турботу і увагу
автора

№ 71.002

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми і предмет дослідження. Міфологічна лексика становить своєрідну, надзвичайно цікаву мікросистему мови кожного народу, яка допомагає змодельювати і відтворити мовний образ світу в народній візії. Це бачення світу, втілене в мові і доступне завдяки мові, що входить у сферу духовної культури народу, вимагає комплексного підходу до його вивчення. Дослідження міфологічної лексики з уваги на її понятійно-семантичну суть не обмежується рамками суто мовознавчого вивчення, а інтегрується з пошуками суміжних наук, і в першу чергу – з етнографією, що призводить до аналізу на рівні етнолінгвістики – комплексної дисципліни, яка за допомогою лінгвістичних методів вивчає зміст культури, народної психології і міфології, незалежно від способів їх репрезентації (слово, предмет, обряд і т.п.).

Духовна культура народу, особливо етнолінгвістичні дослідження (у тому числі і міфологічна лексика) протягом довгого часу у роки тоталітарного режиму перебували за межами актуальних проблем дослідження, належали до "табуїстичних" тем, а унікальний фактичний етнографічний і діалектний матеріал з цієї ділянки безповоротно пропадав, не будучи зафіксованим ні фольклористами, ні діалектологами. Все, що було засвідчено з царини духовної культури, ігнорувалося, зокрема міфологічна лексика наполегливо зараховувалася до пасивного фонду, оскільки вважалося, що не існує самих понять, які вона називала. Такий стан попередніх досліджень у галузі духовної культури надає особливій актуальності етнолінгвістичним студіям у наш час, коли ці ділянки вийшли з-під "заборони".

Актуальність комплексного дослідження міфологічної лексики в діалектах української мови визначається особливим місцем і вагомістю цієї мікросистеми в контексті загально-української мовної системи, відсутністю комплексних етнолінгвістичних студій з цієї ділянки, яка має одночасно важливе значення для пізнання історії, культури і духовності українського народу.

Мова і духовна культура настільки споріднені, що можна їх досліджувати подібними методами і описувати в подібних категоріях – таких, як система, опозиція, контраст, парадигматика і синтагматика, модель, варіант, текст тощо.

Об'єктом дослідження обрано українські говори карпатського регіону – в першу чергу гуцульські, бойківські, лемківські, частково середньокарпатські і буковинські, які зберігають значну кількість архаїчних рис на всіх мовних рівнях, у тому числі й на лексичному. Саме цей регіон, що є своєрідним перехрестям елементів різних слов'янських (а також неслов'янських) мов і культур, характеризується віковими мовними взаємозв'язками і взаємовпливами, активно зберігає низку давніх, часто ще дохристиянських звичаїв, традицій, вірувань, є дуже вдячною базою для етнолінгвістичних студій.

Метою роботи є комплексне дослідження окремих груп міфологічної лексики – назв демонічних істот (анімістичних і маністичних), які функціонують у говорах карпатського регіону.

Проблематика дослідження зумовлює вирішення таких завдань:

– максимально зібрати, згрупувати й осмислити міфологічну лексику говорів карпатського регіону і визначити критерії її лексико-семантичної класифікації;

– проаналізувати її семантику, виявити найімовірніші етимології, простежити шляхи і динаміку розвитку;

– розглянути міфологічні назви в контексті інших слов'янських мов (і відповідно культур), визначивши їх спільні і специфічні риси;

– визначити (в міру можливості) територіальну диференціацію аналізованих назв у досліджуваному регіоні;

– з'ясувати деякі теоретичні і практичні питання взаємних стосунків мови і духовної культури, що є суттю власне етнолінгвістичних досліджень.

Наукова новизна роботи полягає у спробі здійснення комплексного дослідження міфологічної лексики українських говорів карпатського ареалу з наголосом на її системному описі, лексико-семантичній класифікації, територіальній диференціації, що в українському мовознавстві зроблено вперше.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що його результати і фактичний матеріал можуть використовуватися у роботі над укладанням загальноукраїнського діалектного, регіональних та спеціалізованих етнолінгвістичних словників, у вузівських курсах з української діалектології, сучасної української мови і спецкурсах з фольклористики, етнографії, народознавства. Основні положення дисертації доповнять зміст курсів з історії мови, української і слов'янської лексикології.

Для дослідження міфологічної лексики використано методи, в основі яких лежить системний підхід опрацювання матеріалу. Надається перевага описовому з одночасним застосуванням зіставного та порівняльно-історичного методів. Використано також прийоми лінгвогеографічного методу.

Джерела дослідження. Фактичним матеріалом дисертації послужила спеціальна картотека міфологічних назв, укладена на підставі власних польових записів, зібраних на території говорів

карпатського регіону за спеціальним питальником, а також на основі записаних і опублікованих наприкінці XIX – першій пол. XX ст. етнографічних матеріалів, зроблених М.Гнатюком, М.Зубрицьким, Ф.Колессою, А.Онищуком, І.Франком, В.Шухевичем та ін. Базою дослідження стали також фундаментальні картотеки: другого тому "Атласу української мови: Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі" та "Словника гуцульських говірок", що знаходяться у відділі української мови Інституту українознавства НАН України, картотека "Словника закарпатських говірок" М.Грицака, що зберігається у відділі діалектології Інституту української мови НАН України, опубліковані діалектологічні праці (словники, монографії, статті), загальномовний Атлас української мови, регіональні та проблемні атласи української мови (Й.О.Дзензелівського, Я.Рігера, К.Нічша, З.Штібера, Карпатський діалектологічний атлас, Загальнокарпатський діалектологічний атлас та ін.), загальномовні й регіональні атласи і словники та спеціальні дослідження інших слов'янських мов. В історичному аспекті використано "Словник староукраїнської мови XIV-XV ст." (т. I-II), "Словник української мови XVI - першої пол. XVII ст." (вип. 1-2), "Історичний словник українського язика" за ред. Є.Тимченка, матеріали і картотеки цих словників.

Стан дослідження проблеми. Слов'янське язичництво не раз привертало увагу видатних мовознавців, насамперед з погляду етимології слів, пов'язаних із цим історико-культурним явищем. Це були хоч і епізодичні, однак глибоко наукові студії. Тут варто відзначити імена І.І.Срезневського, О.І.Соболевського, О.О.Потебні, В.Ф.Міллера, Г.А.Ільїнського та ін.

Історія вивчення цієї групи лексики в українському мовознавстві зводиться в основному до фрагментарних історико-етимологічних спостережень та окремих порівняльних досліджень. Серед лінгвістичних праць, які порушують деякі проблеми, пов'язані з міфологічними назвами, – роботи Б.В.Кобилянського, Т.Б.Лукинової. Локальні аспекти вивчення цієї проблеми висвітлено у лексикологічних працях Б.К.Галаса, М.Голянич, М.А.Грицака, П.Ю.Гриценка, Й.О.Дзендзелівського та ін. Окремі етнографічні розвідки І.Вагилевича, В.Гнатюка, І.Франка також частково з'ясовують міфологічні поняття, виражені відповідними лексичними одиницями.

Група дослідників Інституту слов'янознавства і балканістики Російської академії наук під керівництвом М.І.Толстого плідно працює над вивченням українського і білоруського Полісся у мовному (діалектологічному), етнокультурному планах, у тому числі і над міфологічною лексикою.

Апробація роботи. Результати дисертаційної роботи обговорювалися на засіданні відділу української мови Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України і на засіданні Вченої ради цього інституту. Крім цього, основні теоретичні положення і висновки дослідження були викладені в доповідях на наукових конференціях: "Екологія культури: історія, традиції, сучасність" (Львів, 1990); "Гуцульщина: перспективи її соціально-економічного і духовного розвитку в незалежній Україні. Перший світовий конгрес гуцулів" (Івано-Франківськ, 1993), на засіданні лінгвістичної секції Наукового товариства ім. Т.Шевченка (Львів, 1994). З теми дисертації опубліковано 4 праці, одна з яких є частиною колективної монографії "Українська лексика в історичному та ареальному аспектах" (Київ, 1991).

ЗМІСТ РОБОТИ

Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, бібліографії, списків скорочень використаних джерел та населених пунктів. До роботи входить також індекс міфологічних назв, які становлять дослідно-ілюстративний корпус роботи, і картосхеми.

У Вступі, крім обґрунтування теми, її актуальності, теоретичної та практичної цінності, сформульовано мету і завдання роботи, висвітлено її новизну, подано короткий виклад історії дослідження проблеми, охарактеризовано джерельну базу.

Перший розділ – "До проблеми етнолінгвістичних досліджень" – відображає стан теоретичного осмислення в слов'янському мовознавстві проблем, пов'язаних із вивченням мови у її відношенні до різних виявів культури, до етнокультурних та етнопсихологічних особливостей народу в їх взаємодії на ґрунті функціонування та еволюції мови. У сучасній мовознавчій науці сформувався і відповідний напрям – етнолінгвістика, яка у ширшому розумінні є комплексною дисципліною, що вивчає за допомогою лінгвістичних методів "зміст" культури, народної психології і міфології.

Пізнання духовного, культурного елементу через посередництво мови стало предметом зацікавлень дослідників, зокрема етнографів, уже в XVIII – на поч. XIX ст. У цьому напрямі, висловлюючи думки про взаємозв'язок мови, мислення і "духу народу", проводив свої дослідження Й.Гердер, на ідеї якого спирається і лінгвістична концепція В.Гумбольдта з його розумінням мови як живої діяльності людського духу, єдиної енергії народу, що виходить з глибини людської суті і пронизує все його буття. Дослідження взаємовідносин, що пов'язують мову і культуру, проводились на початку XIX ст. і творцями званої в

цілому світі міфологічної школи – братами Грім. Я.Грім вважав, що мова може стати своєрідним ключем у пізнанні історії за принципом "через літературу до духу". Серед слов'янських дослідників подібна проблематика приваблювала А.Н.Афансьєва, Ф.І.Буслаєва, К.Мошинського, О.Потебню та ін.

Як бачимо, етнолінгвістичний підхід в науці про мову не є новим, бо етнолінгвістика як самостійний науковий напрямок зародилась у глибинах етнографії на зламі ХІХ-ХХ ст. і широко розвинулася у мовознавстві США ще з 70-х рр. минулого століття. Спочатку перевага надавалася етнографічному матеріалу, і лише з 1-ої чверті ХХ ст. Ф.Боас закладає нові традиції в американській лінгвістиці. Його наукові погляди розвинув Е.Сепір, який вважав, що мова є виключно історичним спадком колективу, продуктом довгого соціального вжитку. Ідеї Е.Сепіра та Ф.Боаса продовжив і поглибив їх співвітчизник Б.Уорф, який пов'язував мову також з нормами поведінки.

Ширше розуміння предмету і завдань етнолінгвістики настає з поживленням у 70-80-х роках ХХ ст. досліджень у галузі фольклористики, коли виявлено нові сторони взаємозв'язків мови і найрізноманітніших виявів культури. Над цими проблемами плідно працює група вчених Інституту слов'янознавства та балканістики РАН під керівництвом М.І.Толстого, який, розвиваючи думки попередників, стверджує, що в етнолінгвістиці, з огляду на ряд принципових міркувань, найдоцільніше звернути увагу на гомогенний ряд – мова, релігія, вірування, звичаї, мистецтво. Саме такі дослідження в історичному, діахронному аспекті важливі для реконструкції давніх співвідношень мови й етносу, мови і народної культури, оскільки народна культура

настільки ж діалектна і є не менш яскравим показником етносу та етнічних утворень, ніж мова*.

Зближення лінгвістики та етнографії на сучасному етапі, розширення завдань етнолінгвістики відбулися завдяки внутрішнім шляхам розвитку: з одного боку – науки про слов'янські старожитності, з іншого – лінгвістики (насамперед етимології, історії лексикології та семасіології). Таке зближення призвело до необхідності залучення широкого етнокультурного контексту для реконструкції вихідних значень і шляхів еволюції древнього пласту "культурних слів" (маємо на увазі, зокрема, роботи О.Н.Трубачова, В.Н.Топорова, В.В.Іванова, Т.Б.Лукінової).

Міждисциплінарні етнолінгвістичні дослідження користуються матеріалами двох наук, а аналіз послідовно проводиться в рамках мовознавства й етнографії. Особливо важливими у цих дослідженнях є ареальна характеристика явища. Відсутність уявлень про "міфологічний" ландшафт, про поширення і кордони різних локальних рис давніх слов'янських обрядів, звичаїв і повір'їв створює серйозні перешкоди не тільки для реконструкції шляхів їх історичного розвитку, але й для включення міфологічних фактів у систему наукової аргументації при вирішенні загальних етногенетичних питань слов'янської історії.

Цікавим і сприятливим полем для етнолінгвістичних досліджень є лексика та фразеологія. В основному це зумовлене тим, що на цих мовних рівнях позначається мінімальний тиск системи, який досить значний у морфології і сильний у фонетиці.

* Толстой Н.И. О предмете этнолингвистики и ее роли в изучении языка и этноса // Ареальные исследования в этнографии. Язык и этнос. – Л., 1983. – С.184.

Своєрідна мозаїчність лексики підвищує ступінь її розвитку, що спричиняє певну консервацію окремих блоків лексичної мозаїки як у формальному, так і в змістовому планах. Автономність лексики дозволяє окремому слову зберігати деякі риси, втрачені на інших мовних рівнях.

Міфологія – продукт розвитку суспільства в певний історичний період. У силу обставин забобони і магічна практика, які ведуть свій початок з епохи первіснообщинного ладу, продовжують у різних формах існувати в наші дні. У галузі народної міфології спостерігається стратифікація особливого характеру: на давні повір'я нашаровуються нові, не замінюючи попередніх, а співіснуючи з ними. Цим пояснюється така розгалужена система демонологічних повір'їв і магії. Донедавна панувало твердження, що наша епоха не породжує нових вірувань, а їх дослідження було до певної міри "закритою" ділянкою. Тому міфологічна лексика на сьогодні ще далеко не зібрана і, відповідно, до кінця не відома.

У лексиці, яка належить до спільнослов'янського фонду й успадкована з індоєвропейської, особливу групу становлять слова, пов'язані з міфологічними уявленнями слов'ян. Ці назви іноді вивчались у широких рамках абстрактної лексики чи включались у семантичне поле "духовне життя", але ніколи не досліджувались окремо. Вчені вважають, що існує особлива лексико-семантична група назв народних вірувань, що виникає на основі екстралінгвальних ознак, серед яких виділяються номінації демонічних істот та осіб з вродженими чи набутими надприродними властивостями. У сучасних слов'янських мовах ця група досить компактна, хоч і не надто чисельна, а оскільки вона охоплює слова, які відображають духовну культуру, то їх аналіз

може дати цінну інформацію для історії культури слов'янських народів.

Другий розділ має заголовок "Назви осіб з набутими чи вродженими надприродними властивостями та знаннями". Особи з такими властивостями в досліджуваних говорах об'єднуються влучною назвою "*непрóсті*", які в свою чергу діляться на дві групи: 1) ті, які, володіючи надприродними властивостями, приносять іншим користь і 2) ті "*непрóсті*", які завдають іншим шкоду. До перших належать назви, що вживаються на позначення: а) людини, що лікує різними немедичними засобами, напр., *ба́ба, баї́льник-баї́льниця, байбі́рник-байбі́рниця, гадѐр-гадѐрка, зна́хар-зна́харка, примі́вник-примі́вниця* та ін.; б) людини, що може вгадувати минуле та передбачати майбутнє, напр., *ба́ла, віжлу́н-віжлу́нка, віщу́н-віщу́нка, воро́жка-ворожби́т, звізда́р, зметла́к, карта́нка, му́дрий, розу́мний* та ін.; в) людини, що вміє керувати грозовими хмарами та може відвертати їх, напр., *граді́вник, градобу́рник, пла́нітник, тучник, хма́рник* та ін. Шкідливі "*непрóсті*" – це: *босорка́ня-босорку́н, відьма-відьма́к, вовку́н, вовкура́д, закля́тник, лиході́йниця, мо́льфáр-мо́льфáрка, тарахте́рник, ули́р-ули́рка, чарі́вник-чарі́вниця, череді́нник-череді́нниця, чинта́р-чинта́рка* та ін.

До назв, що позначають "*непрóстих*", зараховуємо також деякі слова, які безпосередньо не стосуються двох вищеназваних груп, однак ці лексеми також вживаються на позначення людини, яка в тій чи іншій мірі за народними уявленнями пов'язана з "*нечистою силою*", отже посередньо належать до аналізованих назв, напр.: *верхоблю́дник* "людина, яка володіє зачарованим грошем, інклюзом", *сто́чник* "надзвичайно майстерна людина". Ба-

гато слів є одночасно членами декількох груп, у яких вони протиставлені одне одному за певною семантичною ознакою.

Для досліджуваної групи назв характерною є наявність корелятивних пар чоловічого та жіночого родів, напр.: *баїльник-баїльниця*, *босоркун-босорк'я*, *ворожбит-ворожка*, *знахар-знахарка*, *примівник-примівниця* та ін. Формально такі пари виявлені у більшості випадків, однак їх функціонування не є однаковим за частотою та неоднорідним за ареалом поширення. Трапляються корелятивні пари, в яких назва чоловічого чи жіночого роду засвідчена лише спорадично, напр., *відьма*, *мольфар*. Для деяких іменникових назв властиве вживання лише в одному роді, напр. ч.р.: *верхоблюдник*, *зметлак*, *стобчик*, *градівник*, *хмарник* та ін., чи ж.р., напр., *баба*, *картянка* та ін., що зумовлено позамовними чинниками.

Лексеми, що належать до аналізованої групи назв, є різними за походженням. Частина слів сягає корінням праслов'янського лексичного фонду і має паралелі в інших слов'янських мовах, напр.: *баїльник-баїльниця*, *віщун-віщунка*, *ворожка-ворожбит*, *знахар-знахарка* та ін. Іншу частину складають лексеми, що утворились на українському мовному ґрунті. Спеціальна увага приділена власне діалектним номінаціям, характерним для досліджуваної групи говорів, напр.: *гад'єр-гад'єрка*, *градобурник*, *зметлак* та ін. Лише окремі номени є запозиченнями з інших мов, напр.: *байбірник*, *босорк'я*, *мольфар*.

Для прикладу детальніше зупинимось на аналізі корелятивних пар *босорк'я-босоркун* та *баїльник-баїльниця*, які належать до різних груп і відрізняються походженням.

Босорк'я-босоркун у досліджуваних говірках вживається для позначення людини (жінки чи чоловіка), наділеної, за по-

вір'ями, надприродними силами, тобто ворожки чи ворожбита. Їх характеризує порівняно незначна кількість фонетичних, і ще рідше – словотвірних варіантів: *босоркán'а*, *босургán'а*, *босуркán'а*, спорадично *бурсукán'а* (з метатезою) і *бісуркán'а* (можливо, за народною етимологією до слова *біс*); зрідка словотвірна структура *босорка*, поширена острівними ареалами у південних говірках Ужгородщини та північних говірках Рахівщини – див. додану карту, і *босоркун*, *бо'суркун*, а також в українських говірках Східної Словаччини – *босор(к)ош*.

У системі народних вірувань *босорканя*, як і відьма, належить до шкідливих "непростих": *Зачарувати когос, зло кому́с нанести то робила босор'ка* (Кваси). Як у відьм, так і у босоркань існує розподіл на сфери впливу. Так, окремим регіонам Бояківщини та Гуцульщини властиве звуження основного значення до: "людина, яка відбирає молоко у корів чи овець". Напр.: *Дауно́ л'уде каза́ли, шо йе босоркán'і туди. Треба змі́у прит'ати та голо́у посади́ти ў городе́ц та ў тоту́ голо́у чеснику́, а тот чесно́к понести́ у цер'ко́у та буде́ витко́ босоркán'у, котра́ молоко́ відбира́е* (Росішка). Таке ж значення має і румунське слово *bosorkoi*. В Угорщині існує легенда, за якою, у день св. Петрія (24 квітня), покровителя снігу, босорки голими руками збирають росу, щоб збільшити надої від своєї корови.

У лексичній системі згаданих говірок номен *босоркун* має таке саме значення, що й *босорканя*: *Такий с'а найшо́у босоркун, шо так від ове́ц відобра́у молоко́, шо віучар'і ни ма́ли шо се́рбати* (Росішка).

Із слов'янських мов ці лексеми відомі у сусідніх з українською словацькій *bosorák* (ч.р.) *bosorka* (ж.р.) "у народних повір'ях – чоловік або жінка, які уміють чарувати, тобто чародій-

ник, чародійниця, стрига, стригой" та чеській *bosorka*, *bosorkyně*, *bosofice* "чарівниця", а також у румунській *bosorcoi* та угорській мовах *boszorkany* "відьма, чарівниця".

В українських говірках лексема *босорка*, найвірогідніше, є запозиченням з угорської. На думку дослідників, уг. *boszorkány*, можливо, споріднене з тюрк. *basyrkan* "нічний кошмар", що походить від *bas* – "давати; штовхати; мучити". Автори Етимологічного словника української мови вважають, що *босоркун*, очевидно, є вторинним утворенням від *босоркánя*, однак в українських говорах *босоркун* можна сприймати як лексичне запозичення з угорської, де побутують структури *bosorkon'*, *bosorkan'*, *bosorko.n*, що є іменниками спільного роду, але, адаптуючись на українському ґрунті, словотвірно оформився за аналогією до інших агентивних утворень із суфіксом *-ун-*. Лише в окремих угорських говірках Закарпаття (напр., нас.п.п. Косино, Ратівці) побутує структура *босоркánь*, що є спільною назвою для осіб жіночої і чоловічої статі, як і в угорській мові.

У середньозакарпатських говірках домінує словотвірний варіант *босоркánя*, переважно з наголосом на передостанньому складі: *босоркán'а*. Проте в деяких українських говірках, що межують з угорською мовною територією, наголос переходить на перший склад. Лексема *босоркánя* активно функціонує в ряді українських говірок Східної Словаччини, а також у бойківських говірках: *босургán'а*, *босуркán'а*, *босуркán'а*, *бісуркán'а*. У гуцульських говірках Рахівщини крім *босоркánі* поширена і лексема *босорка*, яка за своєю структурою є однотипною з іменниками жіночого роду з агентивним суфіксом *-к(а)*: брехачка, ворожка, мольфарка. Локалізація номенів *босоркán'а (босорка)|босоркун*

(*босор(к)о́ш*) у говірках карпатського ареалу подана на доданій картосхемі.

Лексеми *босорка*, *босорка́ня* з основним значенням "відьма, чарівниця" та *босорку́н* "упир" зафіксовані у словниках Є. Желехівського та Б. Грінченка.

У закарпатських говірках лексема *босорка́ня* вживається також у значенні: "нічний метелик", яке, очевидно, пов'язане з міфічними уявленнями про перевтілення душі людини після смерті; у бойківських та гуцульських говірках зустрічається у переносному значенні – "зла, сварлива жінка": *Тото́ чіста босорка ба́ба* (Росішка); спорадично слово засвідчене також із значенням "брехуха".

Назви *баї́льник-баї́льниця* (з варіантами *байі́л'ник*, *байі́льн'єк*, *байі́льник*; *байі́л'а*, *байі́л'ниці*, *байі́льниці*) поширені в основному в частині закарпатських і північно-західних гуцульських говірок, де вони вживаються на означення людини, яка виліковує "баем" – замовлянням, зашіптуванням, тобто знахаря-знахарки. В окремих випадках (у гуцульських говірках Рахівщини) можна говорити про сему "ворожбит" у семантичній структурі лексеми *баї́льник*.

У наш час досліджувані лексеми вживаються значно рідше і належать, швидше, до рецептивного фонду лексики, що зумовлено позалінгвальними чинниками, про що, засвідчують записи, зроблені у с. Зелена Надвірнянського р-ну у різний час. Так, у 1907-8 рр. А. Оніщук, упорядник "Матеріалів до гуцульської демонології", писав: "І справді кождий присілок простої громади має – тот "*баї́льника*" (або й кількох), той "*знахара*" або грагіуника, а один, а саме "*Борсучна*" має свого "*ворожбита*" і "*баї́льника*" в особі Андрія Кушнерчука". Натомість у записі з 1986 року, зробленому учасниками діалектологічної експедиції

Інституту українознавства у цьому ж с. Зелена, зафіксовано: *То уже тепер ні тих байільникіу нема, ні віжлун'іу. Коли'єс, куме, на зак'єміу, шо були такі байілниці.* "Баїльники" як діючі особи відходять, але сама назва ще добре відома.

Аналогічні лексеми, утворені від кореня бай-, відомі й у деяких інших слов'янських мовах: болг. *баяч* "знахар", *баячка* "знахарка, ворожбитка, знатниця", м. *бајач* "знахар", схв. *бајач* "чаклун", *бајалица* "чарівниця, знахарка" (з XVII ст.) *baјalo* "чаклун", *baјalac* "чаклун, знахар" (з XVII ст.).

Лексеми *баїля*, *баїльник* є похідними від стсл. *баяти* "розповідати байки, замовляти, заворожувати, заклинати" – псл. **baјati* "говорити, розповідати".

Слово *бай* у джерелах має ранні фіксації. Його знаходимо у значенні "incantare" – "чарувати, заклинати" вже у Збірнику Святослава 1073 року: Да не боудеть въ Издраили вълхвѣи вълшьбы или вражан и чл родѣиць или баяи дивы творѣи (Срезн. I, 46). У "Матеріалах ..." І. Срезневського засвідчено ціле гніздо з коренем бай-: *баяти*, *баяльникъ*, *баяльница*, *баяние*, *баянь*; у Нягівському євангелії (XVI ст.) з території Закарпаття: А ви ище хрестяне, коли упадаете у якую кошованъ дяволу, або у страхъ смертний, або у кваръ, не идѣте ико баилямъ, або ико ворожкамъ, або ико (кому иншему); али лише учини молитву правую смиреную (с. 114). У цій же пам'ятці наявна лексема бай у значенні дії "замовляння". Спорадично в сучасних гуцульських говірках можна зустріти слово *бай* у значенні дії "замовляння", а навіть на позначення "води, над якою замовляють, а потім використовують як помічний засіб". Там же зафіксовано декілька цікавих спільнокоренових утворень: *байіта* "та, що їй бають", *байакий* "зашіптуваний, заклинаний", *байан'а*, *байан'и*

"зашіптування, заклинання хвороб"; *байін'ичко* "здр. до баяння", *байітис'и* "піддаватися зашіптуванню, замовлянню", *побайати* "оглянути, поставити діагноз", що свідчить про активне функціонування структур із коренем *бай-* у цьому регіоні (подано за картотекою "Словника закарпатських говірок" М.Грицака, яка зберігається у відділі діалектології Ін-ту української мови НАН України).

У третьому розділі – "Назви демонічних істот" – розглядаються лексеми, що вживаються на позначення анімістичних та маністичних істот.

У досліджуваному регіоні, як і в усіх слов'ян, у народних уявленнях про демонів можна зустріти найрізноманітніше розуміння їх суті і змісту поняття та назви. При такому сприйманні світу носієм народної культури, при його позиції, яка стає вирішальним критерієм для розуміння добра і зла, що їх приписують тій чи іншій демонічній істоті, деякі риси цих істот стають визначальними, інші – показниками вторинних властивостей. Навіть у межах одного регіону властивості і функції певних демонів, що мають таку саму назву, можуть суттєво відрізнятись; в іншому випадку ті ж самі властивості можуть приписуватися демонам, на позначення яких вживаються різні номени. Це зумовлює певні труднощі як у спробах класифікації, так і у визначенні суті окремих демонічних назв і виявленні сфер їх поширення.

Назви демонічних істот умовно згруповані у двох підрозділах. До першого віднесено назви чорта, що зумовлено специфічним характером цього демона, а також великим розмаїттям його номінацій. До другого підрозділу віднесено лексеми, які вживаються на позначення всіх інших анімістичних та маністичних істот.

Слово *чорт* у говорах карпатського ареалу здавна належало до табуїстичних назв, тому в мовленні для нього існувало, як зрештою, існує ще й досі, багато евфемізмів. Наприклад, тільки в гуцульських говірках нами зафіксовано понад 40 назв на означення чорта. Серед них: *диявол* (*дийавіл*, *д'абл*, *д'абел*, *д'абол*), *сатана* (*сотана*), що є загальновідомими, але рідко вживаються у зв'язку з поширенням табу, і ціла низка однослівних номінацій з певними семантичними відтінками: *арідник*, *антипко*, *біда*, *біс*, *вад*, *гурскі*, *дідько*, *диявіл*, *злий*, *домар*, *ірод*, *інклюдз*, *лихий*, *люципер*, *обпаленик*, *ад*, *осіна*, *осинаўец*, *пек*, *пекун*, *підплитітник*, *ріжка́тий*, *сатана*, *триюда*, *хованец*, *хромий*, *чорт*, *щезби*, *щезун*, *юда*, *явидник*, *явида* тощо. Спорадично на позначення цього ж поняття засвідчено і дублетні назви *триюда-арідник*, *сатана-ирод* та ін.

Характерними для досліджуваного регіону є також табуїстичні описові назви, до складу яких входить особовий займенник "він" чи вказівний "той" ("тот"), як напр.: *тот, що з ружками*; *він, осіна би му*; *тот, що в пеклі ватру кладє* та ін. Як відзначив А.Онищук: "Характеристичне се, що в розмові про особи ніколи не чути самого слова "він", але все з додатком "ерщенький", або "сам"... Саме "він" означало б чорта". Серед табуїстичних висловів виділяються два типи назв: власне табу, які використовуються з метою таємничої зміни назви об'єкта, щоб самою згадкою імені не викликати його появи, напр.: *біда*, *він*; *той*; *той чорний с скали*; *той, що під бзом сидит*; *тот з хво́щчком*; *тот, що в норі сидит*; *тот у челлєних гат'ох*; *тот, що с'ї л'удим не пока́зуйі*. До другого типу належать табу-імперативи, тобто назви, які вживаються не стільки з метою своєрідного "зашифрування", скільки для недопущення появи.

відгону, заклинання, напр.: *тот - шо не вільно згадувати, пек му; тот, шчес би; вун, ни сние би с'а; вун, голова́ би му всхла; він, закл'ав би с'а; тот ізчез би та ни мав мо́ци; той, осина, скаминіу би; тот - цура́ха му; тот, ишов би в тірн'а, не в л'уди; він, ни мав би мо́ци та ін.*

Такі синонімічні назви чорта можуть використовуватись у мові одного і того ж оповідача, що засвідчено як у польових записках, так і в етнографічних матеріалах, напр.: Доки ше Сус Христос сі не народиу, то "він" – осина – позамикау душіу багато... Вітак, Сус Христос сі народиу, и як умер... душе Христова пішла тимчесом у Ад и пустила усі душі. Тай тогди зарюу диявіл на усі пекла. А Христос каже: не плач, *Ваде* (Онищук. Матеріали до гуцульської демонології, 69).

Демонічна істота *чорт* втілена, як правило, в чоловічу стать, отже, і його назви виражаються іменниками чоловічого роду, і лише спорадично зафіксовано аналогічні номінації жіночого роду, що означають "чортицю, жінку чорта", напр., у гуцульських говірках – *осина́учиха*, у бойківських – *сотоні́ц'а* та ін.

У досліджуваному регіоні існує поняття ієрархії чортів. У міфологічних уявленнях населення карпатського ареалу розрізняється "найстарший чорт", який був як Бог "з первовіку", а тепер прикований у підземеллі і чекає кінця світу. В основі цього уявлення лежать дуалістичні в своїй суті легендарні розповіді про суперечку Бога і Сатани, про гріхопадіння ангелів, про створення світу. Диявол у цьому розумінні далекий від уявлення про "побутового чорта", про ту нечисту силу, що знається з чарівниками і часто служить їм, про такого чорта, який постійно стає на перешкоді у буденних справах. Для словесної передачі поняття "найстарший чорт" є цілий ряд лексем, напр.: *ад, арідник, біда,*

вад, диявол, ірод, сатана, явіда, осіна та ін., а також оказіонально трапляються дублетні назви *триюда-арідник, сатана-ірод*. Крім "найстаршого чорта", існують його слуги, звичайні домашні чорти. Однак не завжди вдається чітко розмежувати назви, що стосуються "найстаршого" і його слуг.

Народні вірування про домашнього чорта поширені не тільки у східнокарпатському регіоні. Такими тут є, напр., *домар, інклюд, хованец* причому останній має у говірках Гуцульщини ще й інше значення – "зачарований гріш".

У досліджуваній групі лексики на позначення поняття "чорт" є певна кількість власне діалектних карпатських регіоналізмів, які в українській літературній мові та інших діалектах не побутують, напр.: *годобанец, гурські, осіна, пекун, підплитінник, хованец, явіда* та ін. Важливим моментом розуміння основної суті таких слів є той факт, що ця "сила" стала сприйматися "нечистою" лише під впливом християнства. Виділяються такі принципи їх номінації: за місцем проживання: *гурські, домар, пекун, підплитінник*; за характерними рисами зовнішності: *обпаленик, ріжка́тий, хромий*; за рисами характеру: *злий, лихий*; за способом виникнення (про домашнього чорта): *годобанець, хованець*; за характерними властивостями: *ощі́зник, щезнік, щезун*.

Іншомовних слів, що належать до цієї групи, є незначна кількість. Більшість із них є запозиченнями з грецької мови: (*ад, диявол, ірод, сатана, юда*), деякі – з польської: (*інклюдник, люці́пер*) та інших сусідніх мов.

Другий підрозділ присвячений аналізу лексем, що вживаються на позначення істот, пов'язаних з потойбічним світом, "заложних покійників", тобто тих, що вмерли неприродною смертю, а значить найбільш небезпечних для живих. До цієї

групи належать: лісові демони (*лісна́, лісни́ця, ма́вка, пасту́шки до звіри* та ін.), водяні демони (*люзо́ни, руса́лка, топе́льник*), демони, які визначають долю людини (*нетле́нні*) та ін.

До найпоширеніших належить лексема *ма́вка*, яка у досліджуваному регіоні має свої семантичні особливості. Мавка з варіантами (*ма́лка, нау́ка, н'а́вка, не́йка*) належить до давніх демонологічних назв. У понятті мовців досліджуваного регіону "*Нявки* віглядають з переду як дівка, а з заду отверто тіло и вітко з неї калюхи" (Криворівня). На думку дослідників, міфологічна істота у вигляді стрункої, красивої, веселої дівчини, що любить танці і легко вступає у взаємини з людьми, мавка властива передусім лісистим та гірським місцевостям. У районах степу та лісостепу народна уява певною мірою зближує її з русалкою або й зовсім ототожнює з нею.

За народною етимологією, назва *ма́вка* має звуконаслідувальний характер, бо мавки "се нехрещені душі померлих дітій, що перед зеленими сьвітами блукают по польхих та над водами та голосьит: Мав, мав. Вони ізсисають людей" (Зелена, Надвірнянського р-ну). Однією з перших наукових спроб тлумачення етимології цього слова було припущення І.Вагилевича про спорідненість іменника *ма́вка* з дієсловом маяти. О.Потебня був схильний виводити "мавки" з "навки". Лексеми *ма́вка* в українській мові зіставляли, щоправда, без докладних пояснень, з "нав" етнографи Л.Нідерле та К.Мошинський. Такої ж думки дотримувався й М.Грушевський. Як очевидний зв'язок слів *ма́вка* з *на́вка* приймається в етимологічних словниках М.Фасмера та О.Г.Преображенського, а також в етимологічному словнику української мови І.Огієнка, у спеціальних студіях Й.О.Дзензелівського та Т.Б.Лукінової.

У давніх слов'ян *навь* означало "покійник". Крім того, *навь* мало значення "демон", пор. у Київському літописі під 1089 р.: "Его же видѣвшии людѣ вси рекоша: "се навьє пришелъ".

З погляду семантики зв'язок між **навь* "покійник" і **навь* "демон" цілком природний. Можливо, що проміжною ланкою між ними було значення "душа покійника". Крім української мови, слово *мавка* відоме також у польській: *miawka*, *tauika*, *nawka*, де воно справедливо вважається запозиченням з української. Ймовірно, що у російських діалектах лексема *мавка* є також українізмом.

В етнографічних матеріалах, записаних на початку століття й опублікованих у праці В.Шухевича, зустрічаємо також подвійні назви, що мають лише множинну форму: *нявкі* – *бісиці* та *нявкі* – *мавкі*.

В Україні мавки – це, як правило, особи жіночої статі. А.Онищук, правда, зауважує, що це не лише чарівні дівчата, але й хлопці. Зрідка, напр., у говірках Рахівщини, засвідчено іменник *н'авкун*, що може бути апелятивом і означати демона у вигляді чорта, або ж власною назвою, у даному випадку – прізвиськом (*Н'авкун*).

У висновках узагальнено основні результати дослідження.

Аналіз міфологічної лексики, проведений за даними українських говорів карпатського ареалу, дає підстави стверджувати, що ця тематична мікрогрупа порівняно з іншими відносно невелика, але вона різноманітна, важлива і специфічна з огляду на її участь у творенні мовного образу уявного мікросвіту в народній візії мовців на ґрунті лексичної системи української мови.

При вивченні міфологічної лексики, що стосується назв демонічних істот, виникає ціла низка проблем, пов'язаних, з

одного боку, з ідентифікацією самих міфологічних персонажів, з другого, з ідентифікацією їх номінацій, з порівнянням дефініцій окремих слів у діалектній мові і літературній науковій термінології, які часто суттєво відрізняються (пор. назви *диявол, ірод, юда* та ін.).

Значна частина аналізованих міфологічних назв відома у багатьох слов'янських мовах, напр.: *біс, відьма, знахар-знахарка, лісовік, русалка, чорт* та ін., деякі з них своїм походженням сягають глибокої давнини, як і позначувані ними поняття (пор. посл. **besъ, zпахаръ, zпахогъ, сътъ*), певна частина з них зумовлена пізнішими нашаруваннями та змінами в міфологічних уявленнях у цілому, зокрема в слов'ян, які відбулися у християнський період уже на ґрунті окремих слов'янських мов.

Помітну групу серед аналізованих назв складають власне українські і насамперед діалектні утворення, напр.: *ад, вад, верхоблю́дник, гадёр-гадёрка, градобу́рник, зметла́к, стоб́чник, трию́да, хма́рник, чинта́р-чинта́рка* та ін., більшість із них сьогодні належить до пасивного лексичного фонду.

Діалектні міфоніми розрізняються між собою передусім територією поширення: одні з них відомі у різних діалектах української мови (так само, як і в літературній мові), напр.: *відьма, знахар, лісовік, русалка, чорт* та ін.; інші – зустрічаються лише в говірках досліджуваного регіону, напр.: *баї́льник, босор́ка, градобу́рник, хма́рник, череді́нник-череді́нниця, чуга́йстер* та ін. Окрему мікрогрупу становлять спорадичні назви, властиві тільки деяким говіркам карпатського ареалу, напр.: *бреха́чка* ("ворожка"), *гнилозуба́ня* ("різновид відьми з рідкими зубами"), *гу́рські, підплиті́нник* ("чорт") та ін.

В окремих випадках номени, що в досліджуваних говірках виступають у міфологічному значенні (напр., *непроб́стий, му́дрий*,

розумний "особа, що наділена надприродними знаннями та властивостями", *картянка* "ворожка" і под.), в інших діалектах чи й літературній мові цього значення не мають.

Іншомовні нашарування у міфологічній лексиці досліджуваних говорів займають порівняно незначне місце. Найбільше запозичень з грецької мови, які спочатку фіксувались у творах релігійного змісту, а вже згодом поширилися в діалектній мові (напр., *ірод, диявол, сатана́, юда* "чорт"). Деякі запозичення лексем прийшли через польську мову (напр., *байбірник, інклю́з, люці́пер*); з угорської мови запозичено назви *босорка, босорканя*; з чеської люзона та ін.

Одночасно українська міфологічна лексика стала джерелом запозичень в інші мови. Наші спостереження підтверджують думку попередніх дослідників (О.Брюкнера, В.Махека, Г.Улашина) – дозволяючи доповнити її новим фактичним матеріалом, – про те, що певна кількість міфологічних назв у інших слов'янських мовах запозичена ними саме з української (пор., напр., п. *tauika, miawka, upior, rusalka*, ч., слвц. *rusalka*, р. *русалка, мавка*).

Абстрагуючись у цілому від деталізації окремих елементів цієї групи лексики та в результаті комплексного її вивчення, створюється картина духовного світу мешканців карпатського регіону, в уявленні та мові яких зафіксовано глибокий зв'язок з давніми коренями нашої культури.

Основний зміст роботи викладено у таких публікаціях:

1. Міфоніми на позначення назви "чорт" у гуцульському говорі // Українська лексика в історичному та ареальному аспектах. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 124-127.

2. Міфoантропoніми жіночого роду у демонології Гуцульщини // Екологія культури: історія, традиції, сучасність: Тези доп. та повід. молодіжної конф. 11-12 травня 1990 р. – Львів, 1990. – С. 71.

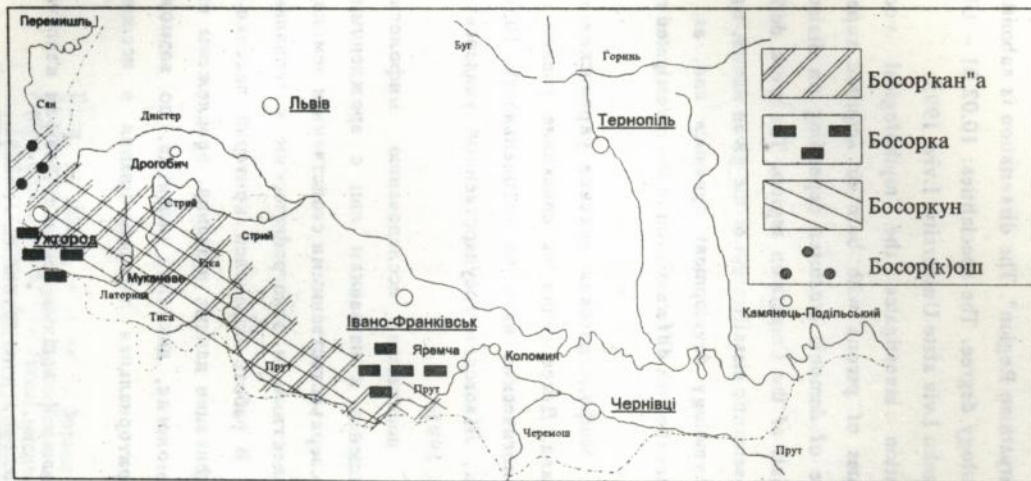
3. Міфологічна лексика Гуцульщини // Гуцульщина: перспективи її соціально-економічного розвитку в незалежній Україні: Мат-ли наук. конф. Першого світового конгресу гуцулів у Івано-Франківську 17-18 серпня 1993 р. – Івано-Франківськ, 1994. – С. 118-119.

4. Чоловік, що може перемітуватися на вовка. – Прогрес. – Липень, 1994. – Вип. 14 (139). – С. 4-5.

5. Демонологічна лексика у бойківських говірках // Тези доп. Міжнародного історико-народознавчого семінару "Населення Бойківщини у контексті загальнокарпатського етно-культурного розвитку. (Здано до друку).

БОСОРКАНЯ - БОСОРКУН

"Людина, яка за народними повір'ями наділена надприродними знаннями та вміннями"

Natalia (V.) Khobzey "Mythological Vocabulary in Ukrainian Dialects of the Carpathian Region". The dissertation is submitted for a Candidate of Philology degree. The specialities: 10.02.01 – Ukrainian language. Ivan Franko Lviv state University, Lviv, 1995.

The dissertation investigates the mythological vocabulary pertaining to names of persons with born or acquired supernatural features and those of demonic creatures depending on dialectal and ethnographic materials of the Carpathian region. The work defines the criteria for lexico-semantic classification of the given names, traces out their origin, etymology development dynamics and, as far as possible, establishes the area differentiation in the investigated region.

Хобзей Н.В., Мифологическая лексика украинских говоров карпатского ареала. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык, Львовский государственный университет им. И.Франко, Львов, 1995.

Диссертация посвящена исследованию мифологической лексики, относящейся к названиям лиц с врожденными или приобретенными сверхъестественными свойствами и демонических существ, по диалектным и этнографическим материалам карпатского ареала. В работе определен критерий лексико-семантической классификации данных названий, прослежены их происхождение, этимология, динамика развития, по возможности установлена территориальная дифференциация в исследуемом регионе.

Ключові слова: міфологічна лексика, говірки карпатського ареалу, семантика, тематична група.

Н. Хобзей

Підп. до друку 15.05.95. Формат 60x84^I/16
Папір друк. № 2. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 115
Умовн. фарб.-відб. 115 Умовн. видав. арк. 162
Тираж 100 прим. Зам. 116. Безплатно

ДУЛП 290646 Львів-13, Ст. Бандери, 12

Дільниця оперативного друку ДУЛП
Львів, вул. Городоцька, 266

1870

3

AB 71.022